

İRAN'DA NAKDÜŞŞİİRİN TARİHÇESİ

Dr. Abdulhüseyn-i ZERRİNKUB*

(Çev. Dr. Mehmet ATALAY)**

İran şiir tarihinde tenkidî anlayışın varlığını gösteren en eski belge, İkesinlikle hicrî IV. Asırdan önceye gitmez. Söz konusu olan, İran'ın yeni şiiri, yani İslâmdan sonraki edebiyattır. Çünkü eski şiirden ve İslâmdan sonraki edebiyattan elimize ulaşan bilgiler, İran'da nakdüşşiirin başlangıcını ve ilgili eserleri araştırabilecek kadar fazla değildir. Yeni şiirin başlangıcı hakkında da çok söz söylenmiş ve halen de söylenmektedir. Yeni İran şiirinin en eski örneği ve şiir tenkidinin ortaya çıkışı, gerçekte hicrî IV. Asırdan daha geriye gitmez.

İran şiirinde sanata yönelmenin izleri bu asrın sonlarında görüldü. Bazı bedîî sanatlarının adı, söylendiğine göre ilk kez olarak *Ferruhi* ve '*Unsurî*'nin şiirlerinde zikredilmektedir. Fakat bu tür tenkidin izleri, o dönemdeki eserlerde güçlükle görülür.

Bu eleştiri ruhunun ortaya çıktığı en eski yerlerden biri, o devir şairlerinin şiirleridir. Saraylarda şairler arasındaki kıskançlık ve rekabet, onları birbirlerinin eserlerini tenkide zorluyordu. Bu iş İran edebiyatında git gide bir adet haline aldı. Bu konuya işaret etmeden, İran'da şiir tenkidinin tarihçesinden söz etmek eksik kalacaktır. Kurlsız ve düzensiz olan bu tür tenkidin eski örnekleri olarak, *Dakiki*'nin beyitlerini naklettikten sonra *Firdevsî*'nin *Şâhnâme*'de yer verdiği ve kendisinin o şiirler hakkındaki düşüncesini açıkladığı şiirler zikredilebilir:

به ماهی گراینده شد شست من	چو این نامه افتاد در دست من
همه بیتها نادرست آمدم	نگه کردم این نظم سست آمدم
بداند سخن گفتن نابکار	من این، ز آن نوشتم که تا شهریار
از آن به که ناسازخوانی نهی	دهان گر بماند ز خوردن تهی

* Bu yazı Dr. Abdulhüseyn-i Zerrinkub'un makalesini içeren *Yâddâstha ve Endîsehâ* adlı eserde bulunan "*Târîhçe-i Nakdu 'ş-şî'r der Irân*" isimli makalenin çevirisidir.

** Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Doğu Dilleri ve Edebiyatları Böl. Fars Dili ve Ed. Öğr. Üyesi.

سخن چون بدینگونه بایدت گفت   مگوی و مکن رنج با تنت جفت
چو طبعت نباشد چو آب روان   مبر دست زی نامه خسروان

"Bu name benim elime geçince, oltam balığa takıldı.

"Baktım, bu nazm bana gevşek göründü; bütün beyitler bana yanlış geldi.

"Ben bunu, padişahın, faydasız söz söylemenin ne olduğunu bilmesi için yazdım.

"Ağız, yemekten boş kalırsa, uygunsuz şiir söylemeyi bir kenara koyman daha iyidir.

"Sana, böylesöz söylemen gerektiğinde, söyleme ve kendini zahmete sokma.

"Tabiatın âb-ı revân (akan su) gibi olmadıkça, padişahlara şiir yazmaya teşebbüs etme."

Bu şiir tenkidi türüne ait elde edilebilen en mükemmel ve zarif örnek, 'Unsurî ile Gazâ'îrî-yi Râzî arasındaki muarazalardır. Tezkirecilerin de yazdığı gibi, Gazâ'îrî, Kasîde-i Lâmiyye'sini Gazneyn'e gönderdiği zaman, sultanın benzersiz bağıışı, 'Unsurî'nin kızgınlık ve kıskançlığına sebep oldu. O, aynı vezin ve kafiye ile söylediği kasidede, Gazâ'îrî'yi şiddetli bir şekilde tenkid etti ve ona, bazan kin ve inatla, çoğu defa isc haklı olarak bazı tenkidlerde bulundu. Gazâ'îrî, ikinci defa aynı vezinde bir kaside nazmetti ve Gazneyn'e gönderdi. Bu kasidede, Meliküşşuara 'Unsurî'nin tenkid ve itirazlarını, bazı deliller ve şevahidle cevaplayarak reddetti. Hatta onun kasidesini yeni itirazlarla tenkid etti ve onu şiddetle yerd. Belki tezkirecilerin, bu hikâyenin zeylinde naklettikleri ve 'Unsurî'yi, Gazâ'îrî'nin Dîvân'ını dikkate almamakla itham etmeleri, uydurma bir efsaneden başka bir şey değildir. Fakat bu üç kasidenin değeri, İran'da şiir tenkidinin tarihi açısından çok dikkat çekicidir. Bu yüzden, belki onların bir kısmının zikredilmesi, bu satırların okuyucuları için faydadan uzak olmayacaktır. Bu kasidelerin tamamı, 'Unsurî'nin Dîvân'ında ve Mecma'u'l-fusahâ'nın birinci cildinde yer almıştır. Burada, Gazâ'îrî'nin ikinci kasidesinin bir kısmı, 'Unsurî'nin ona yazdığı tenkid ve Gazâ'îrî'nin ona verdiği cevap nakledilmektedir:

ملک فریب بخوانند و جادوی محتال	بس ای ملک که از این شاعری و شعر، مرا
که ز سرخ است این یا شکسته سنگ و سفال	بس ای ملک که جهان را به شبهت افکندی
مرا به هر دو جهان در صحیفهٔ اعمال	بس ای ملک که دگر جای شکر نماند
که در مسیح شنودم ز جملهٔ جهال	بس ای ملک که من اندرتو آن همی شنوم
قیاس گیر و به تقدیر سال بخش اموال	بس ای ملک که ترا صد هزار سال بقاست

"Artık yeter ey hükümdar! Çünkü bu şairlik ve şiirden dolayı bana padişah aldatan ve hilekâr cadı derler.

"Artık yeter ey hükümdar! Çünkü, bu kırmızı altın mıdır, yoksa kırık taş ve çanak çömlek midir diye dünyayı şüpheye düşürdün.

"Artık yeter ey hükümdar! Çünkü heriki cihanda amel defterimde şükürümün yazılacağı yer kalmadı artık.

"Artık yeter ey hükümdar! Çünkü ben, bütün cahillerden Mesih hakkında işittiğim şeyi, senin hakkında devamlı işitiyorum.

"Artık yeter ey hükümdar! Çünkü senin yüzbinlerce yıl ebediliğin vardır. Mukayese et ve yaşadığın yıl miktarınca mal bağışla."

'Unsurî, kasidesinde, ona şu şekilde karşılık veriyor ve eleştiriyor:

که "بس" نشان ملالت بود ز کبر و دلال	"بس ای ملک" ز عطای تو خیره چون گویند
به جای رحمت ایزد خطاست لفظ ملال	نه بس بود که تو بر خلق رحمتی ز ایزد
بدان کِشان ز عطای تو خوب گشت احوال	ملک فریب نهادند خویشتن را نام
نرفت و هم نرود در تو حیلت محتال	غلط کنند که هرگز ترا کسی نفریفت
فریفته است به روزی مهیمن متعال	اگر فریفته باشد کسی به دادن چیز
فغان ز محنت و از رنج باید و احوال	فغان کنند وز جودت فغان نباید کرد
به هردو گیتی در روزنامه اعمال	نماند، گوید، از این بیش جای شکر مرا
اگر بگفتی خود چند یافتی اجلال	نکفته شکر، چنین بی کرانه جاه گرفت
کرانه گیر و به تقدیر سال بخش اموال	ترا نصیحت کرده است کز کفایت جود
نه جز گشادن مُلک است فعل تو ز افعال	نه بسته گشت ترا دخل کت نماند چیز
که در مسیح ز جهال و جمله عُدال	همی بگوید کاندرا تو آن همی شنوم
که گفت وصف ترا در روایت جهال	اگر خدای بخواهد، نگفت و آن تراست

"Artık yeter ey hükümdar! Senin bağışından dolayı sana nasilinatçı (vermekte ısrar eden) denir? Çünkü "bes: yeter" sözü, kibirden ve nazdan dolayı usanmanın belirtisidir.

"Yeter demek (uygun) olmaz. Çünkü sen Allah tarafından halka gönderilmiş bir rahmetsin. Allah'ın rahmeti konusunda ise usanç ifade eden söz sarfetmek hatadır.

"Senin bağışınla durumları düzeldiği için, kendilerine "padişah aldatan" adını koydular.

"Yanılıyorlar. Çünkü asla seni kimse aldatamadı. Senin hakkında hilekârın hilesi sökmedi ve de sökmez.

"Eğer bir kişi bir şey vermekle aldanmış olursa, Müteâl (yüce) ve Müheymin (korkudan koruyan) olan Allah'ın rızıkıyla aldanmıştır.

"Senin bağışından dolayı feryad etmemek (şikâyetçi olmamak) gerektiği halde feryad ederler. Ancak mihnet, meşakkat ve korkulardan dolayı feryad ve figan edilir.

"(Gazâ'iri) her iki dünyada amel defterimde bundan daha fazla teşekkürümün yazılacağı mahal kalmadı, demektedir.

"İfa edilmeyen teşekkür böyle sonsuz bir yer kapladı. Eğer teşekkür etseydi, ne kadar yücelik elde ederdi.

"Lutuf ve ihsanının yeterliliğine dair sana nasihat etmiş ve fazla ihsanda bulunmaktan sakın, ömrünün seneleri sayısınca mal bağışla, demiştir.

"Sana, memleketin gelirlerinden hiçbiri esirgenmedi. Senin için de ülke fetihmekten başka bir şey olmadı.

"Devamlı olarak, senin hakkında Mesîh için cahillerden ve kınayanlardan işittiğim sözleri duyuyorum, demektedir.

"Senin vasfını cahillerin rivayetiyle söylemesi daha kötüdür. Halbuki Allah dileseydi, (o) bunu söylemezdi."

Gazâ'iri, ikinci kasidesinde cevap verir ve "Unsuri'nin bu itirazlarını reddeder:

که سوره الاعراف است و سوره الانفال
گه تقیضه بماندند از شبیه و مثال
فغان ز لہو و ز شادی بود نہ از احوال
کہ با سلامت باقی ہمو دہدش وصال
فغان کنند چو از سرگذشت آب زلال
ہمہ کسی را درویشی است و رنج عیال
چو حور خلد روان پیامبر و ابدال
نہ دل فریختن نیکوان مشکین خال
خبرش داد از آن قبیل وقال و آن احوال؟
اگر حکایت کردم ز اہل جہل و ضلال

ہزار عیب نہادند نظم قرآن را
گہ نعت گفتند ہست قول بشر
اگر فغان کنم از بار شکر او نشگفت
اگر بہ چشمہ حیوان کسی غریق شود
یقین شناسم کز آب چشمہ حیوان
بہ شعر شکر نگہ کن کہ رود کی گفته است
بہ شعر نیک فریبد دل ملوک حکیم
فریب خصم بود عیب شہریاران را
نہ کردگار ز جہال روزگار مسیح
چہ سرزنش رسد اکنون مر او شعر مرا؟

"Kur'an'ın nazmına binlerce kusur isnad ettiler. (Buna) A'râf ve Enfâl sureleri (şahit)tir.

"Tenkid ederken; bu, beşer sözüdür, dediler. Nakzederken, benzerini getirmekten aciz kaldılar.

"Eğer, onun şükür yükünden dolayı figan edersem, şaşırma. Figan, sevinç ve eğlenceden dolayı olur; korkudan dolayı değil.

"Eğer bir kişi, selamete ve vuslata ulaşmak için hayat suyunda boğulursa, kesin olarak bilirim ki hayat çeşmesinin suyundan, tatlı suyun başından geçenlerden dolayı figan ettikleri gibi figan ederler.

"Rûdekî'nin, "herkesin fakirliği ve geçim derdi vardır" şeklindeki şükür şiirine bak.

"Peygamberlerin ve abdalların ruhlarının, cennet hurilerine aldandığı gibi, hikmet sahibi padişahların gönlü de iyi şiire aldanır.

"Padişahlara, hasım tarafından aldatılmak ayıptır; benleri misk kokan güzellere tarafından aldatılmak değil.

"Allah, Hz. İsa zamanındaki cahillerin dedikodu ve korkularından ona haber vermedi mi?"

"Eğer cehalet ve dalâlet ehlerinden bahsettiysem, bugün bana ve şiirime ne hâlel gelir?"

Bu tür örnekler İran edebiyatı tarihinde az değildir. *Enverî*, iki devin kanını, *Mu'izzî*'nin boynu üzerinde kabul eder. *Sa'dî*, *Zahîr-i Fâryâbî*'ye,

چه حاجت که نه کرسی آسمان   نهی زیر پای قزل ارسلان

"Göğün dokuz kürsüsünü, Kızıl Arslan'ın ayağının altına koymaya ne gerek var?" diye itiraz eder.

Nizâmî-yi 'Arûzî şöyle nakleder: "*Hâkânogulları hükümdarlarından Sultan Hızır b. İbrahim, bir gün, Reşîdî'nin şiirini nasıl buluyorsun? diye Emîru's-şu'arâ' 'Am'ak'tan sordu ve şu cevabı aldı: Son derecede temiz ve belîğ bir şiir, fakat biraz tuzu eksik. Bir süre sonra Reşîdî olgunlaştı; padişahın huzuruna çıktı ve oturmak istedi. Padişah onu yanna çağırdı ve şöyle dedi: "Emîru's-şu'arâ'ya, Reşîdî'nin şiiri nasıldır? diye sorduğumda, iyi, fakat tuzsuz, cevabını verdi."* *Reşîdî*, tazimde bulundu ve irticalen şu kıt'ayı söyledi:

شعرهای مرا به بی نمکی   عیب کردی روا بود شاید
شعر من همچو شکر و شهد است   واندر این دو، نمک نکوناید
شلغم و باقلاست گفته تو   نمک ای قلیبان ترا باید

"Benim şiirimi tuzsuz olmakla ayıpladın. Doğrudur. Belki

"benim şiirim, şeker ve bal gibidir. Bu iki şeyde de tuz aranmaz.

"Senin sözün, şalgam ve bakladır. Ey kaltaban, tuz, sana gereklidir."

Şairler arasındaki rekabetten kaynaklanan bu tür tenkid, Hind padişahlarının sarayında ve *Hindî* adıyla Fars şiirinde revaç bulan üslupta her zamankinden daha çok kullanıldı. O dönemin nüktedan ve ince hayallî şairleri, bu tür itiraz ve tenkidlerle, kendi rakiplerini alt etmeye çalışıyorlardı. Nitekim *Kelîm*'in çağdaşlarından *Şeydâ*'nın, *Hâcî Muhammed Cân-ı Kudsî*'nin bir kasidesine, başından sonuna kadar itiraz etmesi ve onun her beytine ayrı ayrı cevap vermesi meşhurdur. *Kudsî* şöyle der:

عالم از ناله من بی تو چنان تنگ فضاست   که سیند از سر آتش نتواند برخاست

"Alem, sensiz ben'in feryadından, nazar otunun ateşten kalkamayacağı şekilde daralmıştır."

Şeydâ ise uzun bir mukaddimeden sonra, ona şu şekilde itirazda bulunur:

ای سخن سنج هنرمند به اندیشه بسنج   نقد هر حرف به میزان خرد بی کم و کاست
ناله درسینه هوائی است که بی قصد رود   چونکه از سینه هواگیر شد از جنس هواست
عالم از وی نشود تنگ و لیکن ز ملال   خلق عالم گر از او تنگ نشینند بجاست

ke z tenki نظر از چشم نیارد برخاست	خود گرفتیم که جهان تنگ شد از ناله تو
ke siyak سخن از هردو به اندیشه جداست	نیست ترکیب دو مصراع بهم ربط پذیر
ke جهان تنگ ز اندوه شده بر دلهاست	تنگی عالم از ناله نه کیفیت اوست
بیشتر از تن و جان تفرقه ای هم پیدا است	تنگی جا ز کجا تنگی اندوه کجا

"Ey hünerli edib! Her sözü eksiksiz olarak akıl terazisiyle düşünerek tenkid et.

"Sineye giren havanın, havanın cinsinden olması gibi, feryad da gönülde kasıtsız giden bir havadır.

"Alem ondan dolayı daralmaz. Fakat alemdeki insanlar, usanç ve bıkkınlıktan dolayı, eğer ondan sıkılırlarsa, gayet yerinde olur.

"Dargörüştülük senin gözünden kaldırılamayınca, cihanın, senin feryadından dolayı daraldığını farzettim.

"İki mısraın terkihi birbiriyle irtibatlı değil. Çünkü sözün devamı (akışı), düşünce itibarıyla her iki mısradan farklıdır.

"Alemın feryattan daralması, onun keyfiyeti değildir. Zira cihan, kederden dolayı gönüller üzerinde daralmıştır.

"Yerin darlığı nerede, kederin verdiği darlık nerede? Ten ile can arasındaki fark da oldukça açıktır."

Geri kalan beyitleri bu kurala göre mukayese etmek gerekir.

Şairlerin tenkidine paralel olarak, yazarların tenkidinden de söz etmek gerekir. Yazarlardan maksat, tezkire ve edebi kitapların yazarlarıdır. Bu grup arasında, şiiri tanıma ve iyisini, kötüsünden ayırtma hususunda zevkiselim sahibi olanlar vardır. Bazıları da mütalaa ve inceleme neticesinde tenkid meseleleri hakkında çalışmalar yapmışlardır. Bu gruba girenlerin tümü hakkında açıkça bilinen şey, hemen hemen hepsinin, şairler gibi, şahsi düşünce ve inançlarından başka önemli bir şey beyan etmemiş ve genellikle lafzi bahislerden ileri geçememiş olmalarıdır. Bununla beraber şiir tenkidi tarihinden söz edilirken onların adını anmamak olmaz.

Bu grubun başında, *Kâbüsnâme* yazarından bahsetmek gerekir. *Emûr 'Unsuru'l-me'âli Keykâvûs b. İskender b. Kâbûs b. Voşmgîr*, bu kitaba göre tıp, nûcum, musiki, şiir, inşa, binicilik ve askerlikte maharet sahibidir. Ziyâfîlerin bu sanatkâr emirinin taze ve tecrübeli zevkini hikâye eder. *Kâbüsnâme*'nin 35. babında yazar, şairliğin metodunu, oğlu *Gilânşâh*'a öğretmekte ve kendisinin bu konudaki ilmi ve ameli tecrübelerini fasih ve güzel bir ifade ile açıklamaktadır.

Şiirin terkihi ile söze başlayan yazar, şöyle der: "Ey oğul! Eğer şair olursan, sözünün sehl-i mümteni olmasına gayret et; anlaşılmayan sözden sakın; senin bildiğin, başkasının bilmediği ve şerhe ihtiyacı olan şeyleri söyleme. Çünkü şiir, insanlar için söylenir, söyleyenin kendisi için değil. Vezin ve kafiye ile yetinme. Sanatsız ve düzensiz şiir söyleme. Çünkü sade (sanatsız) şiir, hoş olmaz; sanat yapmak ve süslemek gerekir; "çalgıcı ve ses hususunda insanların hoşuna gitmesi için..." şiirde neşelendirmek de gerekir." Özetle *Kâbüsnâme*'nin yazarı, kudemanın istediğini hulâsa ve nakdüşşiir hakkında kendi tecrübelerini kolay ve akıcı ibareler içerisinde

beyan eder. Şiiringayelerinden söz eder: "...Şiir, medih, gazel, hiciv, mersiye ve zühhd konularında söylediğin sözün hakkını tam olarak ver; asla eksik söz söyleme. Nesirde (bile) söylenmeyen sözü nazımda söyleme. Çünkü nesir, reayaya; nazım ise padişaha benzer. Reayaya yakışmayan, padişaha da yakışmaz. Latif gazel ve terane söyle. Medihde kuvvetli, cesur ve gayretli ol. Herkese layık olan şeyi bil. Yaptığın övgüyü, memduhuna layık olacak şekilde söyle... Hiçbir zaman belinde bıçak (bile) taşınmamış olan kişiye, "senin kılıcın arslanı devirir; mızrakla Bîsütûn dağına ele geçirirsin; okla kılı yararısın" deme. Asla bir eşeğe bile binmemiş olan kişinin atını düldüle, buraka, Rüstem'in atına ve Husrev Perviz'in atına benzetme ve herkes için ne demek gerektiğini bil..." Bu hür ve tecrübeli Emir'in gerçeklere duyduğu aşk ve ilgi, onun tenkidini daha sağlam ve doğru bir şekilde göstermektedir. Bu yönden *Kâbüsnâme*'nin 35. faslının, Farsça şiir tenkidi metinleri arasında ayrı bir yeri vardır.

Kâbüsnâme'den hemen sonra *Nizâmî-yi 'Arûzî'nin Çahâr Makâle*'sinden söz etmek gerekir. Bu kitabın ikinci makalesi şiir ve şairlik hakkındadır. Bu makalede yazar, sadece şiirin mahiyeti, şairin ve şairlerin nasıl olması gerektiği hakkında söz etmiyor, buna ilâveten zaman zaman birçok hikâye içinde şairlerin şiirlerine yönelik tenkidi düşüncelerini de açıklıyor. Nitekim *Büy-ı cûy-ı Mûliyân* kasidesini ve *Mu'izzî'nin* şiire cevap olarak söylediği kasidenin matlaını zikrederken açıkça şöyle diyor: "Bu şiirle o şiir arasında ne fark olduğunu bütün akıllılar bilir..." Başka bir yerde *Firdevsî* ve *Şâhnâme*'den söz ederken şöyle diyor: "...Doğrusu geride hiçbir şey bırakmadı, ama sözü en yüksek zirvelere çıkardı ve tatlılıkta akan su derecesine ulaştırdı. Sözü, onun ulaştırdığı dereceye vardırca güç ve kuvvet hangi tabiatte vardır... Ben *Acem*'de bu fesahatte bir şair göremiyorum, birçok *Arap* şiirinde de."

Fakat tezkire yazarlarının tenkidi *Nûruddîn Muhammed-i 'Avfî'nin Lubâbu'l-elbâb*'i ile başlar. Onun tenkidi müphem, monoton, aldatıcı ve dikkatten uzaktır. O, secili ve sanatlı ibarelerin içerisinde her şair hakkında birbirine benzer ve müphem hükümler verir. Onun ifadelerinde, birinci dereceden bir şair ile, sanata yer vermeyen bir kafiyeci arasında bir fark yoktur. Meselâ kendisinden birkaç beyitten fazla birşey kalmayan *Fîrûz-ı Maşrîkî* hakkında şöyle der: "Sanat ordusunda muzaffer olan ve derûnu şiir irad etmede gün gibi aydınlık olan *Fîrûz'un* şiirleri, çalınmış kiblelerden daha güzel ve onun derûnu şiir söylemede gözdeki nurdan daha seçkin." Meliküşşuara *'Unsurî* hakkında ise şöyle der: "'*Unsurî*, sanat cevherlerinin esası ve fazilet sahasının cevheri, devrindeki şairlerin önde geleni ve zamanındaki fazıl kişilerin öncüsüdür..." Bilâhare bu iki şair hakkında *'Avfî'nin* düşüncesini öğrenmek isteyen kişi için, onun bu taltif ve dalkavukluklarının gerisinde bu iki şairden (*Fîrûz-ı Maşrîkî* ve *'Unsurî*) hangisini üstün tuttuğu anlaşılır.

Fakat *Devletşâh-ı Semerkandî'nin Tezkire*'si, araştırma ve tarih bakımından fazla bir değeri olmamakla birlikte, nakd (tenkid) yönünden daha sarif ve açık olduğu göze çarpar. Bu hüküm her ne kadar mantiki ölçülere çoğunlukla dayanmıyorsa da, eserde bulunan sarahat ve güçlülük yönünden dikkat çekicidir. Meselâ *Emîr Nasr* ve *Rûdekî* kıssasını zikrettikten sonra şöyle der: "Derler: Bu kaside *Emîr'in* gönlüne öyle uygun düştü ki ayağına çizmesini giymeden atına bindi ve *Buhara'nın* yolunu tuttu. Bu durum akıllı kişilere biraz tuhaf gelir. Çünkü sade, edebî sanatlardan, bedâyi'den ve metanetten uzak olan böyle bir şiiri eğer bu zamanda bir şair,

sultanların ve emirlerin meclisine arz etse, hiç kimse bunu beğenmez." Diğer bir yerde *Firdevsî* hakkında şöyle der: ".Beş yüz yıl geçtiği halde, zamanın şair ve fa-sihlerinden hiçbiri *Şâhnâme*'ye benzer bir eser meydana getirme gücünü kendinde bulamadı. Bu kudret ve kabiliyet hiçbir şaire nasib olmadı ve olmaz da. Bu, Allâh'ın, *Firdevsî*'ye verdiği bir lüfttür." Bundan sonra gitgide, ediplerin şiir ve şairler hak-kında verdiği hükümler daha açık ve kuvvetli bir şekilde görülür.

Hicrî X. asırdan sonra yazılan tezkirelerde, açık fakat o kadar dakik olmayan tenkidler çoktur. Malûmdur ki insanlar yavaş yavaş o tatsız ve monoton secileri tekrarlamaktan bıkmış, şairlerin gerçek değer ve derecesini tanımaya yeni bir aşk ve ihtiyaç hissetmiş, belki de lafazanlık ve kafiyeperdazlık (şiirinde kafiyeden baş-ka bir özellik bulunmama) pazarının revaç bulması, şiirin gerilemeye başladığı o çağda, bu tenkid döneminin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Zira şiir, taklid ve inhitat (gerileme) çıkmazına battığı vakit, her bir sanatsız kafiyeci (kafiyeli, fakat sanatsız şiir söyleyen), şairlik davasına kalkışır ve taklid ile ibtikâr (orijinal olma) arasındaki farkı göremeyen avamın olgunlaşmamış zevkini kendine meftun eder ve çarpıtır. Bu durum çaresiz olarak, küstah ve pervasız tenkitçinin ortaya çıkmasını gerektirir. Bu yüzden, bu devrede bazı kişilerin açık ve vazih bir şekilde şiirin iyisi ve kötüsü hakkında söz söylemesi tuhaf değildir.

O dönemin hükümdar ve emirleri arasında kabiliyetli şairler vardı.

Sâm-ı Mîrzâ, Tuhs-e Sâmi adlı tezkiresinde tenkitçilik gücünü tam olarak gösterir. Onun tenkidde kullandığı pervasızlık ve açıklık övgüye değer. O, beğen-medığı şiirleri çoğunlukla sert bir şekilde red ve tenkid eder. *Lisânî* hakkında şöyle der: "*Onun şiirleri birbirleriyle mütenasip değildir. Zira, onun baştanbaşa güzel olan bir gazeli azdır ve onun şiirleri içinde güzel olan da çok güzeldir.*" *Me'ânî-yi Yez-dî* adlı diğer bir şair hakkında da şöyle der: "*Şairlikte kendisini meşhur şairlerden az görmez. Fakat onun şiiri, المعنى فى بطن الشاعر : Mana, şairin karnındadır*" hük-mündedir. Görünüşe göre ise *Me'ânî az bulundur.*"

Hindistan'da telif edilen *Mir'âtü'l-hayâl ve Hulâsatu'l-eş'âr, Tezkire-i Hu-seynî, Sefîne-i Hoş-bû* gibi bazı tezkirelerin de az çok bu tür tenkitlerde payı var-dır. *Âeşgede-i Âzer*, bu tür tenkidin en incisi olma özelliğini taşır. Onun yazarı olan *Hâcî Lutf 'Alî Bîg Âzer-i Bîgdîlî*'nin kendisi, şair ve faziletli bir kişi idi, ama tenkitçilik hususunda lüzumundan fazla sertlik gösteriyordu. Görünüşe göre bu yüzden çağdaşları onu "*Âzer-i dîr-pesend: zor beğenen Âzer*" diye adlandırırlar. Onun tenkitleri sadece kendisinin şahsi zevkine dayanmakla birlikte, selim bir zevke hi-tab ettiği için, dikkate değer. Birçok yerde o, övgüye değer bir açıklık gösterir. *Ha-kîm Şifâ*'den söz ederken şöyle der: "*Divan sahibidir. Fakat şiirleri nispeten bir-birinden çok farklıdır.*" *Necât-ı 'Abdu'l-'âl* adlı bir şair hakkında ise şöyle yazar: "*Hiçbir tezkirede bulunması mümkün olmayan birçok şiir söylemiş, tatsız vezinli latifeler yazmıştır...*"

Kaçarlar devresinde, bu sarahat ve cesaret yerini tekrar riyakârlık ve dal-kavukluğa bırakır. *Tezkire-i Dilguşâ ve Encumen-i Hâkân* bu tenkitçilik zevkinin gerileyişini güzel bir şekilde anlatır. *Hidâyet*'in *Mecma'u'l-fusahâ*'sı, bu devrenin en önemli tezkiresi sayılır. Bu kitapta, şairlerin edebi değeri hakkında kullanılan ifadeler, genel olarak kısa, müphem ve monoton gözükür. Meselâ *Senâ'î* hakkında

şöyle yazar: "Eşsiz bir yazar, benzersiz bir şair, sanat göğünün ayı, akıl tahtının padişahı." *Ebâ Leys-i Taberistânî* hakkında ise şöyle der: "Fazilet ve kemal bulutlarının yağmuru, makam ve yücelik ormanlarının erkek arslanı." *Hidâyet*'in, bu iki şairin derecesi hakkında nasıl düşündüğü ve hangisini daha üstün tuttuğu anlaşılabilir? *Mecma' u'l-fusahâ* ve *Riyâzu'l-ârifîn* adlı eserlerinin birçok yerinde *Hidâyet*, 'Avfî'nin tenkit tarzını hatırlatır. *Fâzıl-ı Gerûsî*'nin, *Sabâ'nın Şehensâhnâme*'sini *Firdevsî*'nin *Şâhnâme*'si ile mukayese etmesi ve ondan üstün görmek cür'etinde bulunması böyle bir devreye tesadüf eder.

Şimdi, ediplerin usul ve kaidelerini araştırıp inceledikleri fennî (sanatsal) tenkîdden söz etmek gerekir. Eğer, *Hârezmî*'nin *Mefâtîhu'l-'ulûm*'da tasarladığı gibi, fenn-i bedî', nakdüşşir başlığı altında zikredilebilirse, şimdiye kadar yanlışlıkla *Ferruhî*'ye ait olduğu sanılan *Muhammed b. 'Omer er-Râdûyânî*'nin *Tercumânû'l-belâga*'sı, İran'da nakdüşşir hususunda ilk kitap sayılabilir. *Reşîd-i Vatvât*'ın *Hadâ'iku's-sihr*'inin esası sayılan bu kitap, bugün mevcuttur ve bilinenin zıttına, zaman içinde yok olmamıştır. Onun nakdüşşir yönünden değeri hakkında söz etmek, başka bir zaman ister. Burada, bu yönden *Hadâ'iku's-sihr*'in özü ve esası olduğunun ve bazı yönlerden ondan üstün olduğunun tekrar edilmesi yeterlidir. Fakat bedî' sanatlarına dair olan *Hadâ'iku's-sihr fi dekâ'iki's-si'r* bazan, kendilerinden şiir nakledilen bazı şairler hakkında ölçülü görüşler ortaya koyar. Meselâ teşbihden söz ederken şöyle der: "Şairlerden bir grubun yaptıkları ve yapmakta oldukları, bir şeyi, somut alemde değil de hayal ve vehimde mevcut olan bir şeye benzetmek, elbette güzel ve kabul edilir değildir. Aynı şekilde somut alemde söz edilirken, parıldayan parmağın, dalgası altından olan miskten denize benzetilmesi gibi. Halbuki asla somut alemde ne misk denizi mevcuttur, ne de altından dalga. Dönemin insanları, bilgilerinin azlığından dolayı, Ezrakî'nin teşbihlerine meftun olmuş ve hayrete düşmüşlerdir. Onun şiirindeki bütün teşbihler bu türdendir ve işe yaramaz." Diğer bir yerde hüsn-i tahallusdan söz ederken şöyle der: "Kemâlî güzel söyler. Zülfün vasfından memduhın medhine geçer. Kemâlî'nin bu tahallusu güzeldir. Bence Arapta ve Acemde hiç kimse bundan daha güzel bir tahallus yapmamıştır. Bu, Kemâlî'nin güzel işlerindedir..." Bununla birlikte nakdüşşir *Reşîd*'e göre özel ve müstakil bir fen değildir, belki bedî' sanatları arasında zikredilir.

Bir asır sonra nakdüşşir özel bir fen olarak, *el-Mu'cem fi me'âyîri eş'âri'l-'Acem* adlı eserin müellifi olan *Şems-i Kays-ı Râzî*'de sözkonusu olur. *el-Mu'cem*; aruz, kafiye, bedî' ve nakdüşşir hakkında Fars diliyle yazılan en önemli eserdir. Onun zamanında da her zamanki gibi, "şiir tenkidi hakkında, kafiye'nin caiz olması ve olmaması hususunda" birçok yanlışlığa düşen; yüzlerini "noksansız ve hatasız lafları nazmetmeye" çeviren; "hezeyana sürüklenen şairlik sanatı" ve "hırsızlığa yönelen şiir üslubu" ile yetinen, fazla sermayesi olmayan birtakım kişiler vardı.

Bu hilekârlar pazarının revacı ve hünarlı kişilerin iltifat görmemesi, *Şems-i Kays-ı Râzî*'yi, bu meseleler hakkında araştırma ve inceleme yapmaya teşvik ediyor. Onun kitabı, özellikle ikinci bölümü doğrudan doğruya bu konular hakkındadır. Herkesin bildiği o hususları bu makalede nakletmenin ve özetlemenin faydası yoktur. O, kafiye kusurları ve şiirin beğenilmeyen vasıfları hakkında faydalı ve ince bir araştırma yapar; lafzî kusurları mana ile ilgili kusurlardan ayırır, şevahid ve

örneklere dayanarak onların bölümlerini açıklar. Şöyle der: "*Ve şair, şiirin, çaresizlik yeri olduğunu sanmamalı. Öncekiler şiir zoruretiden dolayı bazı hatalar yapmış ve şiirlerinde bazı üsluplara ihtiyaç duymuşlardır. Zira iyi şiir söyleyenlere uymak güzeldir, kötü söyleyenlere değil.*" Şems-i Kayıs kitabın akışı içinde, defalarca, acımadan ve hatta bazan zalimce bazı şiirleri tenkid etmek ve silip atmakla birlikte, bu işte ifrata kaçmamak gerektiğine de inanır. "...*Ve bununla birlikte hakkaniyetin gereği olarak, halkın sınıf ve tabakaları gibi, insanların konuşma tarzı da farklıdır. Bazısı güzel, bazısı çirkin...Ve hepsi halk arasında geçerlidir, insanlar arasında kullanılmaktadır. Nitekim, çirkin bir şaka ve yersiz bir güldürü, büyük bir mecliste, öyle uygun düşer ve söyleyici ondan öyle menfaat elde eder ki birçok güzel şaka ve hoş güldürü, onun onda biri kadar bile iltifat görmez. Aynı şekilde kadın kılık gençlerin kötü sözlerle ve çirkin manalarla (sergilediği) coşkunluk, bazı meclislerde insanlara, birçok bedî' sözün ve latif teranenin veremeyeceği ölçüde neşe verir. Hal böyle olunca bir kimsenin sözünü reddetmekle onun yüzüne karşı sert konuşmak, basiret ve akıldan uzaktır; ahlâki güzelliğe büyük önem veren şeriatçe de mahzurludur.*" Burada sanki Şems-i Kayıs, zevklerin yol göstermesi hususunda eleştirmenin üstlendiği görev ve sorumluluğu unutmuş gibidir. Eğer tenkitçi, her "nahış şaka"yı ve her "zayıf sıcaklığı" kabul ederse, onun varlığı ve zikrettiği usul ve kaideler edebiyat dünyasında neye yarar?

Bu tarihçeyi, Muhammed b. Mahmûd-ı Âmulî'nin *Nefâyisu'l-funûn* adlı kitabından bahsetmeden bitirmek olmaz. Bu eser gerçekte ilk Yunan filozofları ve son İslâm hükemasının sahip olduğu ilimlerden bahseden bir ansiklopedidir. Onun değerinden, başka bir yerde söz etmek gerekir. Müellif, son ilimler arasında takriz ilminden bahseder ve beş "fayda" adı altında bu ilim hakkında bazı konulara değinir. Açıkladığı bu takriz ilmi hakkında şöyle der: "*Bu şerhin yapılması, bundan önce hiçbir kimseyi zaafa düşürmemiştir.*" Gerçekte şiir tarihinden; beyan, bedî' ve kafiye sanatlarından bahseder. Bazı meselelerde de *Kudâme b. Ca'fer'in Nakdu's-şi'r*'ini hatırlatır.

Son aşırda *el-Mu'cem*'i taklid ederek bedî' ve nakdüşşiir hakkında yazılan ve bazı yerlerde o kitabın nakil ve özetinden başka bir şey olmayan sınırlı bazı kaptarlardan bu makalede söz edilmeyebilir. Ancak *Nâsthu't-tevârih*'in meşhur yazarı *Lisânu'l-mulk-i Sipihr*'in *Berâhînu'l-'Acem*'inin adını burada anmak faydadan uzak değildir. Bu kitabın şekil ve üslûbu da *el-Mu'cem*'i hatırlatmakta ve hatta metin ve konularda benzer yerler göze çarpmaktadır.